

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

ГЕНЕЗА ІДЕЙ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ

GENESIS OF THE IDEAS OF LABOR EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN IN THE NATIONAL PEDAGOGICAL THOUGHT

У статті охарактеризовано основні ідеї організації трудової діяльності дітей молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю звернення до здобутків видатних вітчизняних вчених минулого у зв'язку з оновленням змісту Державного стандарту початкової освіти та впровадженням Концепції «Нової української школи», що потребує пошуків нових шляхів і підходів до навчання та відбору відповідних форм і методів, спрямованих на формування практичних умінь і навичок, необхідних для життя.

Мета дослідження – розкрити особливості розвитку ідей трудового виховання дітей молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці.

З'ясовано, що питанням трудового виховання підростаючого покоління займалися такі видатні вітчизняні педагоги як Г. Скворода, К. Ушинський, Т. Лубенець, О. Духнович, Я. Чепіга, С. Русова, В. Сухомлинський, А. Макаренко та ін. З'ясовано, що ідея поєднання праці з навчанням уперше виникла в епоху українського Відродження. Визначено спільні та відмінні погляди вітчизняних учених на організацію трудового виховання підростаючого покоління, зокрема: основа виховання – гармонійно розвинена особистість; єдність трудового виховання і загального розвитку особистості – розумового, фізичного, морального, естетичного; творчий характер трудової діяльності; цілісний підхід; врахування індивідуальних і вікових особливостей дітей у процесі трудової діяльності; наступність у трудовому вихованні. (С. Полоцький, А. Прокопович-Антонський, С. Русова, В. Сухомлинський); єдність розумової та фізичної праці (В. Сухомлинський, К. Ушинський); зв'язок праці з практичним життям (І. Борецький, Т. Лубенець, А. Макаренко, А. Прокопович-Антонський, В. Сухомлинський, К. Ушинський); залучення учнів до виробничих процесів (А. Макаренко, В. Сухомлинський, Я. Чепіга); наявність широкого спектру видів трудової діяльності (О. Духнович, Т. Лубенець, В. Сухомлинський, К. Ушинський); посильність і безперервність праці (С. Русова, В. Сухомлинський); колективний характер праці (А. Макаренко, Д. Тхоржевський); задоволення працею (С. Шацький) та створення сприятливих умов для розвитку працьовитої та високоінтелектуальної особистості (І. Гізель).

Відзначено, що вітчизняними педагогами розроблено та доведено на практиці різні теорії та методики трудового виховання, спрямовані на формування гармонійно розвиненої особистості, набуття практичних умінь і навичок, вихованні любові й поваги до праці та високих моральних цінностей.

Ключові слова: трудове виховання, ручна праця, практична діяльність, особливості, молодші школярі.

The article characterizes the main ideas of organizing the labor activity of primary school children in the Ukrainian pedagogical thought. The relevance of the study is due to the need to turn to the achievements of outstanding Ukrainian scientists of the past in connection with the updating of the content of the State Standard of Primary Education and the implementation of the Concept of the "New Ukrainian School", which requires the search for new ways and approaches to learning and the selection of appropriate forms and methods aimed at forming practical skills and abilities necessary for life.

The purpose of the study is to reveal the features of the development of ideas of labor education of primary school children in the Ukrainian pedagogical thought.

It was found that such outstanding Ukrainian educators as H. Skovoroda, K. Ushinsky, T. Lubenets, O. Duhnovich, Ya. Chepiga, S. Rusova, V. Sukhomlinsky, A. Makarenko, etc. were engaged in the issue of labor education of the younger generation. It was found that the idea of combining labor with education first emerged in the era of the Ukrainian Renaissance. The common and different views of Ukrainian scientists on the organization of labor education of the younger generation were identified, including: the basis of education is a harmoniously developed personality; the unity of labor education and the general development of the personality – mental, physical, moral, aesthetic; the creative nature of labor activity; a holistic approach; taking into account the individual and age characteristics of children in the process of labor activity; continuity in labor education. (S. Polotsky, A. Prokopovich-Antonsky, S. Rusova, V. Sukhomlinsky); the unity of mental and physical labor (V. Sukhomlinsky, K. Ushinsky); the connection of labor with practical life (I. Boretsky, T. Lubenets, A. Makarenko, A. Prokopovich-Antonsky, V. Sukhomlinsky, K. Ushinsky); the involvement of students in production processes (A. Makarenko, V. Sukhomlinsky, Ya. Chepiga); the availability of a wide range of types of labor activity (O. Duhnovich, T. Lubenets, V. Sukhomlinsky, K. Ushinsky); the feasibility and continuity of labor (S. Rusova, V. Sukhomlinsky); the collective nature of labor (A. Makarenko, D. Tchorzewski); satisfaction with work (S. Shatsky) and creating favorable conditions for the development of a hardworking and highly intelligent personality (I. Gizel).

It is noted that Ukrainian educators have developed and implemented in practice various theories and methods of labor education aimed at forming a harmoniously developed personality, acquiring practical skills and abilities, fostering love and respect for labor and high moral values.

Key words: labor training, handcrafts, practical activity, peculiarities, primary schoolchildren.

УДК 373.3.035:331
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.2.32>

Бужин О.В.,
аспірантка кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні інноваційні процеси в освіті, оновлення змісту Державного стандарту початкової освіти, впровадження Концепції «Нової української школи» потребують пошуку нових шляхів і підходів до розробки змісту шкільного навчання, відбору нових форм і методів навчання, спрямованих на підвищення ефективності трудового виховання молодших школярів та формування вмінь і практичних навичок, необхідних для життя. З огляду на це, особливої уваги набуває звернення до здобутків видатних вітчизняних педагогів минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз науково-педагогічних джерел свідчить про те, що ідеї трудового виховання молодших школярів широко досліджувалися вітчизняними науковцями. Зокрема, Є. Антипін розглянув ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці, Н. Котелянець здійснила аналіз методичної системи трудового навчання учнів початкової школи, В. Гаргін дослідив питання становлення методики трудового навчання в Україні як галузі педагогіки, В. Балакірева розглянула питання підготовки майбутніх учителів до організації трудового навчання учнів в освітньому процесі початкової школи. Окремі періоди розвитку ідей трудового виховання на теренах України стали предметом вивчення таких науковців як С. Дем'янчук (трудова підготовка в 1945–1999 рр.), Н. Калініченко (трудова підготовка у центральному регіоні України (друга половина ХХ століття)), М. Карелін (заклади Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття), Г. Ковальчук (трудове виховання в першій третині ХХ століття), С. Мазуренко (загальноосвітні школи 1920–1937 рр.), Д. Огієнко (навчальні заклади Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття), Н. Слюсаренко (трудова підготовка дівчат у школах України (кінець ХІХ–ХХ століття)).

Утім, питання особливостей трудового виховання молодших школярів не стало предметом спеціального вивчення у вітчизняній психолого-педагогічній літературі.

Мета статті – здійснити аналіз особливостей розвитку ідей трудового виховання дітей молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці від часів Київської Русі до ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, ще з давніх часів значима роль у суспільстві відводилася праці, як одному з головних чинників розвитку особистості та підготовки її до життя. Відтак, ще змалечку дітей залучали до трудової діяльності: хлопчики допомагали чоловікам на полюванні та риболовлі, дівчатка – займалися домашніми справами (допомагали жінкам готувати їжу, виготовляти одяг тощо).

На теренах України перші педагогічні думки про розвиток ідей трудового виховання підростаючого покоління з'явилися в період Київської Русі.

Одним із прикладів ефективної організації трудового виховання дітей є «Повчання дітям» Володимира Мономаха, в якому зібрані настанови щодо виховання та становлення дитини як особистості. У своєму творі В. Мономах наголошує на важливості зв'язку освіти з життєвими потребами людини та її діяльністю, звертаючи особливу увагу на працю: «У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся...», «... не лінуйтеся ні на що добре...» [5, с. 10]. В. Мономах закликає виховувати в дітей ініціативність і працьовитість, а саму працю вважає запорукою успіхів і честі людини.

Подальший розвиток ідей трудового виховання знаходимо в поглядах відомих освітніх та громадських діячів епохи українського Відродження, зокрема І. Борецького, І. Гізеля, С. Полоцького.

Так, І. Борецький основною метою виховання вважає підготовку людини до практичного життя. Він закликає батьків приділяти увагу вихованню дітей з раннього віку, подаючи власний приклад [10].

Проблема виховання, зокрема трудового, знаходить своє відображення в педагогічній спадщині С. Полоцького. Педагог виділяє три періоди у вихованні: моральний (до 7-ми років), практичний (від 7 до 14 років) і розумовий (від 14 до 21 року). Праця, на думку С. Полоцького, є важливим засобом виховання і відводить важливу роль сімейному вихованню. Він закликає батьків навчати дітей різним ремеслам і вправам у період практичного виховання (7–14 років) [10].

І. Гізель – видатний український просвітитель, ректор Києво-Могилянської академії – метою виховання вважає створення сприятливих умов для розвитку працьовитої, моральної та високоінтелектуальної особистості [10].

Передові традиції організації трудової діяльності знаходимо в педагогічній спадщині видатного українського філософа й педагога Г. Сковороди. За Г. Сковородою, в основу гармонійно розвиненої особистості покладено принципи, що ґрунтуються на ідеї «сродності». Саме тому він приділяє велику увагу всім напрямкам виховання: розумовому, трудовому, моральному, естетичному, фізичному [7].

Цікавою є думка Г. Сковороди про роль практичної діяльності в навчанні й отриманні нових знань. Педагог стверджує, що головне завдання людини – розкрити свої природні здібності та нахили, проявити «сродність». Відповідно до цього основною метою освіти, за Г. Сковородою, є розвиток та удосконалення у дітей вроджених здібностей, виявлення покликання до певного виду діяльності [7].

А. Прокопович-Антонський, один із представників вітчизняного просвітницького руху кінця XVIII – початку XIX ст., виступає за всебічний розвиток особистості та гармонійне поєднання розумового, фізичного, трудового та патріотичного виховання з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей. Він вважає, що для всебічного розвитку особистості необхідним є ознайомлення з основами різноманітних ремесел, оскільки людина повинна володіти не лише знаннями, але й володіти практичними навичками, необхідними для життя. Найкращим засобом трудового виховання педагог вважає залучення дитини до корисної діяльності та особистий приклад батьків [10].

У теорії і практиці вітчизняної педагогіки XIX – XX століть розвиток ідей трудового виховання підрастаючого покоління пов'язаний з іменами таких відомих педагогів, як П. Блонський, О. Духнович, Т. Лубенець, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Шацький, Я. Чепіга, та інші.

Так, на думку видатного українського педагога, культурно-освітнього діяча О. Духновича метою виховання є розвиток у людині високих моральних якостей, а їх основою вважає працездатність людини, яка формується безпосередньо в трудовій діяльності. З огляду на це, в основу системи трудового навчання і виховання він покладає формування психологічної готовності до праці, яку радить здійснювати на уроках гуманітарного циклу (розкривати красу праці, її значення для людини та суспільства тощо), та практичну підготовку учнів, яка має здійснюватися на уроках природознавства та трудового навчання [3].

Особливого значення О. Духнович надає сільськогосподарській праці (землеробство, садівництво, бджолярство, ремесло), вважаючи її рушійною силою всебічного розвитку особистості. У зв'язку з цим, педагог виступає за створення майстерень і шкільних ділянок при школах, на яких учні мали б змогу вправлятися в різних видах сільськогосподарської праці: садити та вирощувати овочі, прищеплювати дерева, доглядати за рослинами, навчатися ковальської справі, різьбленню тощо. Узимку учні займалися рукоділлям, зокрема прядінням волокна та вовни, вишивкою. Широкий спектр видів ручної праці дозволяє вчителю разом з батьками виявляти та розвивати здібності та нахили кожної дитини, спрямовувати їх до вибору майбутньої професії [3].

Основою виховання Т. Лубенець вважає зв'язок навчання з життям суспільства, розглядаючи його в тісному поєднанні з трудовою діяльністю. Працю він розглядає як необхідну умову формування свідомості дитини та розкриває її через різні аспекти діяльності учня. Зокрема, педагог наполягав на використанні у навчальному процесі творів, які розкривають суспільну значимість праці, а також

пояснюють процеси виконання певних трудових дій [1].

Ідеї організації трудового навчання школярів Т. Лубенця ґрунтувалися на думках селян, які були зацікавлені у власних майстрах. З огляду на це, педагог переконаний, що основним завданням ручної праці є підготовка дітей до реального трудового (практичного) життя, що передбачає формування практичних умінь і навичок, необхідних для повсякденного сільського життя (виготовляти та лагодити різні інструменти та знаряддя праці, зробити вісь у воза тощо). На його думку, такий підхід до організації навчання та впровадження ремесел до шкільної програми могло поліпшити економічне становище селян [3].

П. Блонський уперше в педагогічній науці вводить поняття «суспільно-трудова» виховання, наголошуючи на важливості розвитку в учнів умінь користуватися знаряддями праці. Учений вважає, що правильна організація дитячої праці є ключовим фактором підвищення її виховної впливу [9].

С. Шацький, відомий педагог, автор багатьох праць із питань виховання, особливого значення надає проблемі задоволення працею. Варто відзначити, що педагог розробив проект організації трудової школи, основними ідеями якої є: використання ілюстративного методу викладання; обслуговування школи вчителями й учнями, що передбачає прибирання класів, ремонт меблів, догляд за квітами тощо; робота в шкільній кухні (як хлопчиків, так і дівчаток) для набуття практичних навичок, необхідних для життя [14].

Особливого значення у розвитку трудового виховання набуває педагогічна спадщина К. Ушинського. Серед провідних принципів трудового виховання К. Ушинського слід виділити такі: гармонійний усебічний розвиток особистості, індивідуальний підхід до навчання, принцип зв'язку навчання з життям, постійне чергування інтелектуальної та фізичної праці, тісна співпраця між батьками та учителями.

Аналіз педагогічної спадщини К. Ушинського дає змогу стверджувати, що основою виховання педагог вважає всебічний розвиток особистості, що передбачає гармонійне поєднання розумового, морального та фізичного виховання. Особливого значення у всебічному розвитку особистості та її вдосконаленні педагог надає праці, визначаючи її як важливу складову та необхідну умову інтелектуального, фізичного та морального розвитку особистості. «Виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці в житті» [12, с. 113], – говорить К. Ушинський. Педагог переконаний в тому, що тільки в трудовій діяльності формується гармонійно розвинена особистість.

З огляду на це, К. Ушинський вважає необхідним формувати в людині практичних навичок,

звички до трудової діяльності, прищеплення любові до праці. Саме тому педагог виступає за створення ремісничих шкіл, а також майстерень і шкільних ділянок при навчальних закладах [11].

Особливої уваги заслуговують погляди К. Ушинського про гармонійне поєднання інтелектуальної та фізичної праці. На його думку, ефективна організація праці передбачає постійне чергування фізичної та розумової діяльності. Такий підхід не тільки сприяє інтелектуальному розвитку та розвитку творчих здібностей, а й запобігає перевтомі, покращує самопочуття та сприяє цілісному розвитку особистості [12].

Вагомий внесок у розвиток теорії і практики організації трудового виховання дітей молодшого шкільного віку належить видатному вітчизняному педагогу С. Русовій, котра теоретично обґрунтувала та втілила в практику концепцію української національної діяльної школи. Розроблена концепція передбачає організацію освітнього процесу з опорою на національні традиції та трудову діяльність (фізичну та творчу працю), що сприятиме інтелектуальному, естетичному, моральному, трудовому вихованню підростаючого покоління, а також розвитку творчого потенціалу школярів. Саму працю С. Русова розглядає як метод, яким «кожне знання зафіксується в дитячій свідомості тим, що воно здобувається дитячою рукою; через руку в розум» [6, с. 53].

У контексті дослідження особливий інтерес викликають сформульовані С. Русовою вимоги до ручної праці: праця має бути легкою для розуміння, не вимагати складних технік, враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів; праця має бути творчою, різноманітною, викликати цікавість; бути обмеженою в часі і не перевтомлювати дитину; захоплювати процесом і кінцевим результатом; учні повинні усвідомлювати та розуміти суть завдання і його важливість; трудова діяльність повинна сприяти їхньому всебічному розвитку (розумовому, фізичному, моральному, естетичному) [6].

Особлива роль трудовому вихованню відводиться в педагогічній системі А. Макаренка. Головними завданнями трудового виховання педагог вбачає формування практичних умінь і навичок та виховання любові й поваги до праці. На думку А. Макаренка, праця сама по собі є нейтральною, не має в собі виховного потенціалу, а лише формує звичку до трудової діяльності. Педагог виділяє певні умови, за яких праця може мати позитивний виховний вплив: корисна спрямованість праці, посильність, результативність, творчість, осмисленість, доцільність, колективність [4].

Одним із вихідних положень педагогічної системи А. Макаренка є положення про єдність продуктивної праці з навчанням, що сприяє всебічному розвитку особистості. З огляду на це,

педагог вважає за необхідне залучати учнів до активної трудової діяльності в різних видах виробничої праці: слюсарно-механічна, деревообробна, швейна, чоботарська, ковальська тощо. «Я не уявляю тепер собі трудового виховання поза умовами виробництва. Мабуть, таке виховання теж неможливе, тобто виховання в праці, яка не має виробничого характеру» [4, с. 240]. А. Макаренко переконаний, що така трудова діяльність сприяє виробленню правильного характеру, вихованню в дітей творчого та відповідального ставлення до праці, любові й поваги до праці, розуміння її необхідності [4].

Великого значення проблемам трудового виховання дітей молодшого шкільного віку приділяє Я. Чепіга. На його думку, ручна праця в школі є рушійною силою для розумового розвитку, виховання моральних та соціальних інстинктів, що робить її невід'ємною складовою навчального процесу. Я. Чепіга акцентує увагу на важливості створення «трудової вільної школи», що базується на принципах трудової діяльності: «Праця – це джерело радості, бадьорого стану духа, морального й фізичного здоров'я. Школа мусить поставити в центрі освіти й виховання працю» [13, с. 24]. На його думку, у такому закладі учні зможуть набути практичних навичок, виховати звичку і любов до праці, чесність, терпіння, міцну волю, навчатися володіти собою, бути працьовитими та морально чистими. «Кожна справжня й серйозна праця витворює в нас основні риси характеру» [13, с. 23], говорить Я. Чепіга. Ручну працю Я. Чепіга розглядає як засіб введення учнів у виробниче середовище (наприклад, ознайомлення з сільськогосподарською технікою, екскурсії на промислові підприємства, робота в майстернях і пекарнях тощо) [13].

Трудове виховання молодших школярів посідає одне з важливих місць у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. На його думку, праця є важливим фактором всебічного розвитку особистості – інтелектуального, морального, естетичного та фізичного. Відповідно до цього, організація трудового виховання молодших школярів, за В. Сухомлинським, має ґрунтуватися на таких принципах: виявлення та врахування індивідуальних здібностей особистості; єдність розумової та фізичної праці; суспільно корисна спрямованість праці; зв'язок праці з практичним життям; широкий спектр видів трудової діяльності; безперервність та посильність праці; творчий характер; наступність у трудовому вихованні [8].

В. Сухомлинський вважає, що в процесі навчання школярі повинні набути практичних умінь і навичок, необхідних для життя та свідомого вибору майбутньої професії. Таких навичок учні можуть набути безпосередньо на заняттях (початкові класи – це ручна праця, 5–7 класи – праця на

навчально-дослідних ділянках і майстернях, 8-10 класи – вивчення основ промислового та сільсько-господарського виробництва) та в позакласній роботі (гурткова робота) [8].

Так, у початковій школі учні опановують елементарні види ручної обробки матеріалів (вирізання з паперу, випилювання лобзиком плетіння з соломи тощо), що є важливою умовою для подальшого опанування більш складних виробничих процесів у середніх і старших класах.

Починаючи з першого класу, молодші школярі працюють на навчально-дослідній ділянці, де знайомляться із процесами землеробства. За роки навчання в початковій школі кожен учень опановує процес обробки ґрунту та технологію підвищення його родючості, процес вирощування зернових і технічних культур, а також плодівих дерев. Такий підхід у навчанні надає учням можливість усвідомити та прослідкувати зв'язок людини з довкіллям, залежність природи від розуму, волі та праці людини.

Подальший розвиток ідей трудового виховання знаходять своє відображення в педагогічній спадщині Д. Тхоржевського – українського вченого, педагога, дослідника та інноватора в галузі трудового навчання. Дослідник виокремлює низку умов, що забезпечують ефективність трудового виховання підростаючого покоління. Серед таких умов він виділяє посиленість трудової діяльності та усвідомлення її важливості, суспільно корисну спрямованість, творчий і колективний характер праці. Водночас практичні завдання мають враховувати як розумові, так і фізичні можливості учнів, заохочувати їх використовувати свої знання та навички, стимулювати творчий розвиток, спонукати до подолання труднощів та сприяти зміцненню вольових якостей. За переконаннями Д. Тхоржевського, дотримання цих умов сприятиме реалізації ключової мети трудового виховання, а саме: ознайомлення учнів з основами виробництва та людською діяльністю; формування якостей особистості відповідно до вимог суспільства; забезпечення індивідуального підходу до учнів для розвитку їхніх здібностей [2].

Висновки. Аналіз педагогічної спадщини вітчизняних вчених дає підставу стверджувати, що педагоги протягом століть приділяли велику увагу трудовому вихованню. В епоху українського Відродження вперше виникла ідея поєднання праці та навчання. Вітчизняні вчені мають як спільні, так і відмінні погляди на роль і місце трудового виховання в розвитку особистості. Так, більшість педагогів, зокрема І. Борецький, Т. Лубенець, А. Макаренко, А. Прокопович-Антонський, В. Сухомлинський, К. Ушинський, вважають, що одним із головних завдань трудового виховання є набуття дітьми практичних умінь і навичок, необхідних для суспільного життя. Окремі

вчені, С. Полоцький, А. Прокопович-Антонський, С. Русова, В. Сухомлинський, поділяють думку про важливість врахування природовідповідності в трудовому вихованні. Подібними є погляди педагогів, які виступають за створення різноманітних ремісничих шкіл та майстерень при навчальних закладах (О. Духнович, Т. Лубенець, К. Ушинський) та залучення учнів до виробничих процесів (А. Макаренко, В. Сухомлинський, Я. Чепіга). Особливої уваги заслуговують погляди В. Сухомлинського та К. Ушинського про гармонійне поєднання інтелектуальної та фізичної праці. Висловлюються і різні погляди на роль трудового виховання в розвитку підростаючого покоління. Зокрема, С. Шацький особливого значення надає проблемі задоволення працею, І. Гізель метою виховання вважає створення сприятливих умов для розвитку працьовитої та високоінтелектуальної особистості. С. Русова виступає за створення української національної діяльної школи з опорою на національні традиції та трудову діяльність.

Вітчизняні вчені розробляли різні підходи до організації трудового навчання і виховання, але всі сходилися на думці, що праця є важливим засобом всебічного розвитку особистості. Вони на практиці довели, що трудове виховання є основою формування гармонійно розвиненої особистості та джерелом її інтелектуального, духовного та морального збагачення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антипін Є.Б. Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : дис. ... канд пед. наук : спец. 13.00.01 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2017. 245 с.
2. Кузьменко В.В., Слюсаренко Н.В. Внесок Д.О. Тхоржевського у розвиток трудової підготовки молоді України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки:реалії та перспективи*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 52. С. 126–133.
3. Лях Г. Педагогічні передумови становлення трудового навчання в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. Вип. 1 (60). С. 167–171.
4. Макаренко А.С. *Методика виховної роботи*. Київ: Радянська школа, 1990. 366 с.
5. Повчання Володимира Мономаха (за Лаврентієвським списком). *Хрестоматія з української педагогіки: навчально-методичний посібник / За ред. О.С. Березюк, О.М. Власенко*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. С. 6–11.
6. Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання*. Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1924. 126 с.
7. Сковорода Г.С. *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі*. Прозові переклади. Листи. Київ: Наук, думка, 1983. 542 с.

8. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа. *Вибрані твори*: в 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 4. 638 с.

9. Трудове виховання молодших школярів в умовах реформування початкової освіти : монографія / Л.А. Гуцан, Л.І. Гриценко, О.Л. Морін, З.В. Охріменко ; за ред. Л.А. Гуцан. Київ, 2019. 152 с.

10. Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. Кн. 1. X-XIX ст.: навч. посіб. для студ. ВНЗ / за ред. О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. 624 с.

11. Ушинський К.Д. Необхідність ремісничих шкіл у столиці. *Вибрані педагогічні твори*: В 2-х т. / редкол.:

В.М. Столетов (голова) та ін. Київ: Рад. школа, 1983. Т. 2. С. 185–191.

12. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні. *Вибрані педагогічні твори*: В 2-х т. / редкол.: В.М. Столетов (голова) та ін. Київ: Рад. школа, 1983. Т. 1. С. 104–121.

13. Чепіга Я.Ф. Азбука трудового виховання й освіти: основи організації трудової школи з методологією початкового навчання. Київ: Держвидав, 1922. 147 с.

14. Шевченко П.І. Трудове виховання в історії розвитку школи: курс лекцій. Кривий Ріг, 2009. 178 с.